

Rodina jako výchovný činitel

Stanislav Střelec

Stěžejní pojmy: rodina, rodina v postindustriální společnosti, feministické hnutí, funkce rodiny, znaky funkční rodiny, čtyři pásma funkčnosti rodiny, postavení rodiny mezi výchovnými činiteli, standardy rodinné výchovy dětí školního věku, komponenty rodinného prostředí žáků.

Základní terminologická východiska

Rodinou se zpravidla rozumí malá sociální skupina, která vzniká manželstvím a umožňuje vzájemné soužití mezi manželskými partnery, soužití rodičů a jejich dětí, utváření vztahů mezi příbuznými a vztahů mezi rodinou a společností. Jak vyplývá již z této charakteristiky, nemusí být pojem rodina chápán vždy stejně. Rozlišujeme například, podle počtu generací žijících pohromadě, **rodinu základní**, tj. společenskou jednotku sestávající se z otce, matky, dětí; **rodinu rozšířenou**, zahrnující kromě toho prarodiče, strýce, tety a ostatní příbuzné; **rodinu orientační**, ve které se jedinec narodí, a rodinu **reprodukcující se**, kterou člověk zakládá vstupem do manželství.

Různými stránkami života rodiny se zabývá celá řada vědních oborů, ke kterým patří demografie, sociologie rodiny, sociální pedagogika, sociální psychologie, rodinná pedagogika, rodinné právo a další. Například **demografické podmínky** vyplývající ze struktury a vývoje obyvatelstva ovlivňují významnou měrou život ve společnosti, včetně její edukační soustavy. V souvislosti s rodinným životem se ve vyspělých evropských zemích objevují v posledních desetiletích následující trendy:

- pokles sňatečnosti a pokles porodnosti,
- zvyšování věku, ve kterém vstupují lidé do prvního manželství,
- rostoucí počet rodin, ve kterých pečuje o dítě jeden z rodičů,
- přibývá domácností tvořených jen jedním člověkem,
- nárůst počtu lidí, kteří spolu mají děti bez oficiálního sňatku,
- zvyšující se počet lidí žijících bez dětí v nesezdaném soužití,
- trvale stoupající počet rozvodů,
- klesající počet lidí, kteří se po rozvodu znovu žení a vdávají

Mnozí badatelé se domnívají, že evropská společnost a s ní i rodina přechází z období industriálního do období postindustriálního, ve kterém již tradiční pojetí rodiny ztrácí svůj původní význam. **Postindustriální společnost (a rodina)** je charakterizována také řadou dalších rysů. Například za nejdůležitější odkaz rodičů dětem nebývá již považován majetek ani společenské postavení, ale vzdělání. K nejvýše ceněným hodnotám člověka v této společnosti bývá řazena individuální svoboda, možnost volby, osobní rozvoj a sebeuplatnění. Pro postindustriální společnost je také charakteristické postupné přejímání některých rodinných kompetencí státem, jeho organizacemi, případně nestátními institucemi („stát se nenápadně stává obrovskou náhradní rodinou všech občanů“). Na některé z těchto a také

z dalších demografických změn s edukačními kontexty nás upozorňují ve své podnětné monografii *Mládež a delikvence* O. Matoušek a A. Kroftová. Poukazují například na výrazný posun v emancipaci žen, které vstupují „v historicky nevídané míře“ na trh práce, začínají se uplatňovat v politice a ve veřejné sféře. Zároveň dochází ke změnám v postojích a v možnostech žen angažovat se v rolích hospodyně a vychovatelek dětí. (Matoušek - Kroftová, 1998, s. 39 – 41).

Mění se postavení žen se ukazuje jako jedna ze stěžejních proměn života současné rodiny v mnoha zemích světa a feminismus je pojem, pod který je přiřazována značná část těchto změn. **Feministické hnutí** je tradičně chápáno jako hnutí, které vychází z přesvědčení o nevýhodné situaci žen ve společnosti, o jejich horším postavení ve srovnání s muži a potřebě dosáhnout cíle, aby byla žena chápána jako individualita se svými vlastními právy a možnostmi pro plnohodnotné uplatnění v profesi, v partnerském, v rodinném a v občanském životě. Feminismus prošel různými fázemi svého vývoje a také v současné době je rozlišováno v tomto hnutí několik směrů. Přes rozmanitost feministických proudů existuje určitý základní rámec univerzálních feministických požadavků:

1. stejné mzdy žen a mužů za stejnou práci;
2. stejné příležitosti a stejný přístup ke vzdělání mužů a žen;
3. kontracepce a možnost interrupce;
4. společné formy péče o děti;
5. právní a finanční nezávislost všech žen;
6. ukončení diskriminace lesbiček;
7. ochrana všech žen bez ohledu na jejich status před jakýmikoliv formami násilí;
8. přeformulování všech zákonů, ale i přestrukturování institucí, které zvýrazňují mužskou dominanci a umožňují agresi mužů vůči ženám (Velký sociologický slovník, 1996, s. 308 – 309).

Sociologie rodiny se zabývá nejen charakteristikami a proměnami rodiny jako celku, ale i okolnostmi ovlivňujícími postavení mužů, žen a dětí v rodině. K základním tématům sociologie rodiny patří zkoumání rodinných funkcí. **Funkce rodiny** jsou většinou chápány jako úkoly, které plní rodina jednak vůči svým příslušníkům, ale také ve vztahu ke společnosti. Složitě a stále se vyvíjející podmínky života společnosti jsou zároveň podmínkami pro život rodiny a podobně je ovlivňována společnost okolnostmi rodinného života svých občanů.

Vzájemné propojení existenčních vazeb mezi rodinou a společností vede každou společnost ke snahám o dosažení určité úrovně soudržnosti (koheze) mezi rodinnými a společenskými zájmy. Za základní funkce rodiny jsou považovány funkce ekonomicko – zabezpečovací, biologicko – reprodukční, odpočinku a regenerace tělesných a duševních sil, emocionálně – ochranná a funkce výchovně – socializační .

Ekonomicko-zabezpečovací funkce rodiny má několik aspektů. Každý z nich je závažný nejen pro existenci rodiny, ale také pro rozvoj ekonomického systému společnosti. Jejich podstata spočívá v začlenění rodinných příslušníků do výrobní nebo nevýrobní sféry v určitých profesích, v místech s určitými nároky na pracovní síly, jejich kvalifikaci a podobně. Rodina je také jakousi jednotkou mikroekonomického rozhodování, která má k dispozici určité finanční a materiální prostředky, které využívá, investuje, ukládá a tím více či méně přispívá ke stabilitě ekonomického systému společnosti. Na rodičích spočívá podstatná část odpovědnosti za zabezpečení materiálních podmínek pro zdravý a plnohodnotný vývoj dětí. I když stát usnadňuje některé z těchto zaopatřovacích úkolů svými sociálními opatřeními, znamenají děti pro současnou rodinu velké ekonomické zatížení.

Z nástinu některých úkolů ekonomicko-zabezpečovací funkce rodiny vyplývá její sepětí s **biologicko-reprodukční funkcí**. Děti jsou pokračováním života rodiny (a společnosti) a

znamenal v obdobích, ve kterých měla silné ekonomické postavení výrobní činnost řemeslnických a rolnických rodin, zpravidla kontinuitu rodinné profesní tradice. K oživení této tendence dochází v souvislosti s procesem privatizace služeb a výrobních činností také v našich současných společenských podmínkách. Ve vyspělých státech je z celé řady důvodů věnována pozornost demografickým aspektům života společnosti a zejména jejímu populačnímu vývoji.

Další stránka biologicko-reprodukční funkce rodiny spočívá v tom, že je manželství institucí (prostředím) pro společensky (právně i eticky) uznávaný pohlavní styk. Tomuto aspektu je badateli přisuzována různá míra významu. V sociologické literatuře se setkáváme s názory, které vidí v sexuálním a rodičovském instinktu podstatu existence rodiny a biologická stránka života rodiny je považována za determinující. Proti těmto teoriím se stavějí pojetí konstatující, že na existenci a vývojové formy rodiny měly rozhodující vliv ekonomické vztahy. Jinými slovy, rodina je například chápána jako instituce sloužící především k udržení a rozmnožení svých hmotných statků. Z naznačeného rozporu můžeme vyvodit závěr, že izolované posuzování významu jednotlivých aspektů života rodiny a nekritické oceňování významu některého z nich je problematické nejen v teoretické rovině, ale přináší také nepříznivé důsledky pro praxi rodinného života.

Odpočinek a regenerace tělesných a duševních sil patří k těm funkcím rodiny, jejichž význam v současné společnosti spíše narůstá. Příčiny můžeme vidět ve změnách způsobu života členů rodiny ovlivněných například změnami ve vlastnických vztazích, posuny v hodnotových orientacích, invazí technických prostředků do života rodiny, možnostmi, jak naložit se svým volným časem atd. V tomto smyslu plní rodina a domov většinou určitou funkci kompenzačního prostředí proti světu profesních povinností, požadavků a nároků, zejména u svých dospělých členů. Děti hledají a nacházejí v některých věkových obdobích ono prostředí "regenerace sil" spíše mimo rámec rodiny, i když ani v případě dětí nelze z hlediska této funkce podííl rodiny podceňovat.

Podstata emocionálně – ochranné funkce rodiny bezprostředně souvisí s uspokojováním potřeb bezpečí, jistoty, pochopení, přijetí a lásky, s utvářením prostředí citové podpory a zázemí, pocitů spolupříslušnosti a uznání. To jsou důležité hodnoty rodinného života, které se významnou měrou podílejí na vnitřní pohodě a vyrovnanosti každého člověka a jsou nezbytné především pro zdravý vývoj dětí. Emocionálně – ochranná funkce rodiny je nejčastěji interpretována ve vztahu rodičů k dětem, ale ve skutečnosti má mnohem širší rozsah. Toužíme mít kolem sebe lidi, kteří nás potřebují a obdivují, kteří nás mají rádi, pro které se chceme někdy obětovat, které chceme učit, na které chceme být hrdí a hlavně, kteří nás mají rádi takové, jací jsme. Mít v rodině dobré citové zázemí a podporu je důležité jak pro děti, tak pro dospělé členy rodiny. Rodina bez příznivé emocionální atmosféry se stává patologickým prostředím. Pozitivní emocionální atmosféra v rodině se promítá ve všech aspektech rodinného života.

Výchovně – socializační vlivy rodiny jsou spolu s jejími emocionálně – ochrannými úkoly považovány za nejvýznamnější součásti působnosti rodiny na dítě zejména v období raného dětství, předškolního a mladšího školního věku. Výchova je nejčastěji charakterizována jako proces záměrného působení na osobnost člověka s cílem dosáhnout pozitivních změn v jejím vývoji. Socializaci chápeme spolu s J. Řezáčem především jako proces „objevování lidské společnosti jedincem a zaujetí adekvátní pozice ve společenské dělbě úloh a činností. Proces socializace „označovaný nejčastěji jako „zařazování se“, „včleňování“ či „vrůstání“ do společnosti, tedy vyžaduje neustálé navazování, prohlubování a rozšiřování sociálních kontaktů jedince v rámci sociokulturního systému jako předpoklad permanentních změn osobnosti a jejich vztahů k okolí“ (Řezáč, 1998, s. 43).

Rodina má zpravidla podstatný podíl na obou prolínajících se procesech (výchově i socializaci), jimiž každý jedinec v průběhu svého života prochází. „Socializace, zahrnující v sobě i „personalizaci“ (individualizaci) jako svůj podstatný prvek, je proces celkového univerzálního adaptačního vývoje nové generace směrem ke struktuře dospělé společnosti“ (Máchová, 1974, s. 162). V těchto souvislostech J. Máchová konstatuje:

- socializace není totožná s personalizací; individualizační moment je v ní obsažen jako důležitá, komplementární složka, avšak současně s ním (jako integrativní proces) probíhá socializace ve vlastním smyslu,
- je rovněž třeba rozlišit socializaci, která v sobě zahrnuje rozvoj systému sociální kontroly a jeho kodifikaci v rodinném prostředí a enkulturaci, při níž je rodina podstatným zprostředkovatelem kulturních vlivů a nejdůležitějším převodním mechanismem v předávání hodnot z generace na generaci,
- v rámci rodinných interakcí, zvláště interakce dítě – matka, se formují první sociální zkušenosti dítěte a první vzorce sociálního chování už v jeho nejranějších vývojových fázích. S postupným vývojem člověka, rozšiřováním jeho zkušeností a interakčního pole však vliv rodiny postupně slábne a postoje člověka ke skutečnosti se osamostatňují (dále viz Máchová, 1974, s. 161 – 191).

Připustíme-li v rámci určitého teoretického zjednodušení širší a užší vymezení obsahu pojmu socializace, můžeme jako součást širšího pojetí socializace člověka považovat za její specifické součásti také výchovu, personalizaci (individualizaci), enkulturaci a socializaci ve svém užším sociálně psychologickém vymezení - chápaném jako „navazování, prohlubování a rozšiřování sociálních kontaktů jedince ... jako předpoklad permanentních změn osobnosti a jejich vztahů k okolí (viz Řezáč, 1998, s. 43).

Závěrem se při posuzování **charakteristických rysů funkční rodiny** opíráme o shrnutí, ke kterým dospěl na základě analýz zahraničních i českých výzkumných nálezů O. Matoušek. Na funkčnost rodiny nahlíží tento autor prostřednictvím jevů, které mají své výrazné zastoupení v některých dimenzích rodinného života. Funkční rodina se například projevuje:

- a) ve vnitřních vztazích tím, že na sebe berou její členové ohledy a respektují se, existuje v ní pevná aliance mezi rodiči, jasná hierarchie odpovědnosti, pozitivní hodnocení jedinečnosti jednotlivců, rovnováha mezi potřebou sdílení a potřebou soukromí, ...,
- b) při komunikaci mezi příslušníky rodiny mluví každý za sebe, je v ní hodně dialogů, je otevřená pro nové myšlenky a nová řešení problémů, v komunikaci je hodně humoru, realita je rodinou interpretována nezkresleně a v intencích tradic, které rodinu hodnotově orientují, ...,
- c) v emoční atmosféře je patrné uspokojení ze vzájemného kontaktu, i když je hodnocení emočních projevů vnějšími posuzovateli velmi obtížné. „Každá rodina má jinak nastaven svůj emoční termostat a určit hranici mezi přátelským popichováním a odmítavým ironizováním může spíše ten, kdo je dokonale zasvěcen do přediva signálů, tedy člen rodiny...“ (Matoušek, 1997, s. 133).

Závěry z výzkumů rodin konstatují také celou řadu dalších kvalitativních údajů o vztazích mezi rodiči a dětmi ve funkčních rodinách, například:

- oba rodiče vnímají děti podobně a mají vůči dětem podobná očekávání,
- rodiče děti povzbuzují k řešení problémů, a to i v případech, kdy s řešením dítěte nesouhlasí,
- rodiče se mohou zcela přiměřeně starat o děti, i když nemají šťastné manželství,

- rodiče mají v rodině jednoznačně vedoucí roli a hranice mezi generacemi je zcela jasná,
- pokud se rodiče v názorech na děti liší, nediskutují o tom před dětmi a děti do tohoto sporu nevtahují,
- děti mohou rodičům vzdorovat, rodiče však hlídají meze tohoto vzdorování,
- rodiče děti přiměřeně oceňují za úspěchy,
- rodiče vyjadřují ambivalentní postoj k postupující nezávislosti svých dětí ...

Charakteristické znaky pro funkční a dysfunkční rodiny jsou ve výzkumných závěrech zpravidla uváděny v bipolárních souvislostech. „Nevyplyvá z nich, že například funkční rodiny nemají spory, nemají komunikační nejasnosti, nemají rigidní stereotypy, takových projevů je však relativně méně, nepřevažují. Snad nejpodstatnější je ve funkčních rodinách vědomí nutnosti kooperovat, vnímání potřeb členů rodiny a vyhýbání se negativnímu nálepkování. O. Matoušek se v těchto souvislostech vyjadřuje také k některým závažným metodologickým aspektům zkoumání rodinných funkcí. Doporučuje spolu s jinými autory rezervovaný postoj ke všem modelům rodinné patologie, které nejsou ověřeny výzkumem neklinických rodin a předpokládá, že ostré rozdíly mezi funkčními i dysfunkčními rodinami bude výzkum stírat a bude objevovat stále více „normálního“ v „nenormálních“ rodinách a naopak. „Statisticky“ významný rozdíl v kvantitativních znacích bude pravděpodobně nahrazován strukturálním popisem interakčních vzorců, a z takového výzkumu vyplyne propracovanější typologie rodin než jen pouhá polarita mezi rodinami funkčními a dysfunkčními (Matoušek, 1997, s. 134).

Při zařazování rodin do jednotlivých pásem funkčnosti záleží na zvolených kriteriích, Jednou z možností, která se stala součástí standardního sociálně – pediatrického diagnostikování rodiny v České republice je **stanovení čtyř pásem její funkčnosti** podle J. Dunovského:

- funkční rodina – nenarušená, schopná zabezpečit dítěti dobrý vývoj a prosperitu,
- problémová rodina – s výskytem poruch některých funkcí, které však vážněji neohrožují rodinný systém a vývoj dítěte v něm. Rodina je schopna řešit tyto problémy sama nebo s pomocí jiných,
- dysfunkční rodina – s výskytem vážnějších poruch některých nebo všech rodinných funkcí, které bezprostředně ohrožují rodinu jako celek a především vývoj dítěte; tato rodina potřebuje soustavnou pomoc ze strany odborníků,
- afunkční rodina – poruchy jsou takového rozsahu a kvality, že rodina přestává plnit svůj základní účel. Dítěti závažným způsobem škodí nebo dokonce ohrožuje jeho existenci; řešením je umístění dítěte v náhradní rodinné výchově (Dunovský, 1986, s. 38).

Hledáme-li další opěrné body při svém uvažování o postavení a úkolech současné rodiny při výchově dětí, ukazuje se, že pro rodinu není (a v budoucnu zřejmě nebude) rozhodující do jakých dílčích podob se rodina transformuje, ale do jaké míry může plnit své funkce. K těm hlavním (a mimorodinnými institucemi nenahraditelným) patří funkce emocionálně – ochranná a výchovně – socializační. Všechny funkce současné moderní evropské rodiny jsou výrazně méně ovlivňovány konzervativními tradicemi a výrazně více opakujícími se a také některými novými potřebami člověka.

Optimistický pohled na budoucnost rodiny plyne z přesvědčení, že hodnotná lidská osobnost potřebuje komunikaci a sdílení, potřebuje stálý okruh nejbližších lidí, potřebuje domov. Lidská potřeba překročit sebe sama nalézá svůj prvotní, základní výraz v přání mít děti a v pečování o ně. „Rodina je prvním a dosti závažným modelem společnosti, s jakým se dítě setkává ... Rodina dítě orientuje na určité hodnoty, vystavuje ho určitým konfliktům,

poskytuje mu určitý typ podpory Bez osobního vysoce angažovaného zaujetí rodičů na osudu dětí by se děti vychovat nedaly“ (Matoušek, 1997, s. 8).

Postavení rodiny mezi výchovnými činiteli

Názory na rodinnou výchovu, na její význam, zaměření a prostředky jejího působení, se vyvíjely spolu se společností a vždy do značné míry souvisely také s celkovou orientací výchovně- vzdělávacího systému v tom kterém období života společnosti. Srovnáme-li například některé pohledy na rodinnou výchovu u nás v 50. letech tohoto století a v současnosti, objevíme i v tomto poměrně krátkém časovém odstupu významné rozdíly. Na počátku druhé poloviny 20. století byla, jako jeden ze záměrů socialistického životního způsobu, prosazována zaměstnanost obou rodičů a zároveň s tím myšlenka, že rodiče přenechají značnou část odpovědnosti za výchovu dětí specializovaným institucím a využijí takto získaný čas pro své sebevzdělávání, veřejně politickou činnost a zájmové aktivity. V tomto období vzniká celá řada institucí pro výchovu dětí a mládeže v době mimo vyučování - družiny mládeže, školní kluby, školy s celodenní péčí a školy internátní, domy pionýrů a mládeže, pionýrské stanice, lidové školy umění, kulturní a osvětová střediska, dětské knihovny a čítárny, dětská kina, divadla, sportovní a další zařízení. Od této sítě institucí se zároveň očekávalo, že převezme část z úkolů rodinné výchovy. Jinak řečeno, šlo mimo jiné o dění, při kterém byla podceňena, vedle nerovnoměrně se rozvíjejícího systému výchovy ve volném čase, rodinná výchova. Svědčí o tom také poměr v množství odborných článků a knih, které v tomto období pojednávaly o jedné i druhé oblasti výchovného působení. V důsledku těchto snah mohl vzniknout dojem, a také se tak v určité části veřejnosti stalo, o menší odpovědnosti rodiny za výchovu dětí.

Tendence vedoucí k omezení výchovného vlivu rodiny nebyly jen důsledkem politických a společenských změn v určité části Evropy po druhé světové válce. Nacházejí prostor pro své uplatnění zpravidla v těch stadiích života každé společnosti, ve kterých se diferencovanost a individuálnost v působení rodinné výchovy jeví jako nežádoucí faktory, zejména v konfrontaci s integračními a uniformními celospolečenskými záměry. Příklady, které by ilustrovaly uvedené rysy, nemusíme hledat jen v novodobé historii. Posloužit nám v tomto případě mohou již některé Platónovy názory podporující vznik a existenci silného státu. Platón (427 - 348 př.n.l.) se například ve svém spise Ústava zabývá v úvaze o správné obci myšlenkou, že by stát měl mít plně pod kontrolou nejen výchovu dětí, ale také některé další stránky rodinného života. Předpokládal, že stát bude ovlivňovat výběr partnerů a také populační otázky: „Zařídíme sňatky co možná nejvíce dokonalé ...“, navrhuje ve svém projektu a vzápětí konstatuje požadavek, vztahující se ke kvalitě populace: „...je třeba, aby nejlepší muži obcovali s nejlepšími ženami co nejčastěji“. Děti, které se narodí mimo kontrolu státu (obce) a děti neduživé, jsou: „...prohlášeny nepravými a neposvěcenými a jsou odstraněny na místě tajném a nezjevném ... narozené děti jsou pokaždé přejímány od úřadů k tomu stanovených Ty pak vezmou děti dobrých rodičů, zanesou je do oddělení pro chov novorozenat k jakýmsi pěstounkám, ubytovaným zvlášť v některé části města. Matky pak přicházejí do těchto ústavů a přes den pečují o děti své i cizí. Přitom se dbá, aby žádná nepoznala svého dítěte.“ (Platón, 1921, 187-189). Je třeba dodat, že podle existujících pramenů nebyla ve své době tato koncepce uskutečněna a že také Platón pohlížel ve svých dalších spisech na rodinu a některé její funkce s určitou tolerantností. Platón však neztratil ze zřetele úskalí rodinné výchovy, zejména když uvádí: „V soukromí a v rodinách vzniká totiž mnoho drobných a veřejnosti nezjevných zvyků, jež působením strážně a libosti i žádostivosti

jednotlivců snadno postaví proti radám zákonodárcovým a mohly by dělat mravy občanů všelijakými a vespek nestejnými.“ (Platón, 1961, 174).

Uvedené příklady z historie rodinné výchovy si nekladou jiný cíl, než ukázat na **sepětí mezi společenským děním a životem rodiny**, které se promítá také v postojích společnosti nebo určitých sociálních skupin k rodinné výchově. Když bychom se vrátili do druhé poloviny minulého století a sledovali již naznačený vývoj postojů k rodinné výchově v tehdejší Československu, zjistíme, že se oficiální a ve své podstatě přezíravé stanovisko k rodinné výchově začíná povolna měnit, a to již na počátku 60. let. Již v tomto období stále častěji zaznívají hlasy odborníků upozorňujících na to, že **rodina má své nezastupitelné místo a úkoly při výchově dětí** stejně jako škola a další výchovné instituce. Tento význam byl zčásti vyjádřen také Zákonem o rodině z roku 1963. A nejen to, například na mnoha místech světa a také u nás se zároveň objevily snahy napodobit alespoň částečně podmínky rodinného života v některých zařízeních, v nichž jsou děti umístěny trvale nebo kde dlouhodobě žijí mimo svoji původní rodinu. Příkladem těchto snah je přeměna dětských domovů na dětské domovy rodinného typu se stabilizovanými skupinami „sourozenců“ a vychovatelů, SOS vesničky s matkami, případně s manžely starajícími se o stálou skupinu dětí rozdílného věku a pohlaví v samostatných bytech nebo rodinných domcích. Společnost začala také poskytovat ve větší míře než tomu bylo v minulosti vhodným manželským dvojicím nebo rodinám příležitost pro adoptivní a pěstounskou výchovu dětí v náhradních rodinách. Uvedené skutečnosti, svědčící o postupném doceňování významu rodinné výchovy, však mohou, na základě našeho stručného nástinu, vyvolat zdání módní vlny, provázející současný zvýšený zájem o rodinnou výchovu. Domníváme se, že v našich společenských podmínkách není určitá „renesance“ významu rodinné výchovy krátkodobou záležitostí, ale také hlubšího a kvalifikovaného posuzování příčin některých nepříznivých jevů v chování určitých skupin dětí a mládeže.

Cílem naší úvahy o postavení rodiny mezi výchovnými činiteli není konfrontace významu rodiny mezi výchovnými činiteli. Rodina má ve vyspělých společnostech hlavní odpovědnost za výchovu svých dětí. Tato odpovědnost vychází z historických a kulturních tradic života společnosti a je zakotvena v jejích právních normách. Na rodinu dopadají celkové a dlouhodobé důsledky výchovy svých dětí. Škola a ostatní výchovné instituce odpovídají vždy jen za některou dílčí oblast výchovy a ani v těchto případech není jejich parciální odpovědnost zcela autonomní. Rodiče například spolurozhodují o výběru vzdělávací instituce pro své dítě, ovlivňují jeho vztah ke vzdělání vůbec, v některých případech platí školné, významně působí při volbě povolání dětí a podobně.

Na výchově dětí se spolu s rodinou podílejí:

- * škola a učitelé,
- * světské a církevní organizace určené výhradně dětem a mládeži,
- * speciální státní, soukromé a nadační instituce s participací na výchově handicapovaných dětí a mládeže,
- * sportovní, zdravotnické, ekologické, odborové a další organizace, které se orientují v rámci své programové činnosti také na výchovu dětí a mládeže,
- * hromadné sdělovací prostředky – rozhlas, televize, film a tisk,
- * další lokální a regionální faktory společenského prostředí.

Můžeme očekávat, že rodiče budou postupně stále více zainteresováni na kvalitě a výsledcích výchovné a vzdělávací práce školy a mimoškolních výchovných institucí.

Z postavení rodiny vůči ostatním činitelům výchovy působícím na dítě vyplývá několik obecných závěrů:

- a) rodiče jsou nejdůležitějšími vychovateli, všichni ostatní vychovatelé mohou pouze doplňovat to, čeho ve výchově dosáhli rodiče,
- b) čas, který věnují rodiče výchově svých dětí, není hodnota, která bude kladně působit sama o sobě, působení této hodnoty závisí od mnohých činitelů kulturní, morální a pedagogické povahy,
- c) rodiče nejsou zodpovědni jen za výchovu svých dětí v rodinném prostředí, ale za jejich výchovu vůbec,
- d) nejdůležitějším předpokladem úspěšné rodinné výchovy je dobrý společný životní způsob rodičů a dětí,
- e) dobrou výchovu tvoří v podstatě organizace hodnotných příležitostí pro kontakty, zážitky a činnosti dětí a za tuto organizaci nese v první řadě odpovědnost rodina,
- f) nepřímá výchova je v případě rodiny a dalších institucí pro výchovu ve volném čase zpravidla důležitější než výchova přímá, nepřímou vychovávat znamená vytvořit dětem příznivé podmínky, t.j. takové, ve kterých získané zkušenosti umožní utváření vlastností mravního, pilného a schopného člověka. (Poznámka autora: při formulaci závěrů a - f) byly volně požitý také myšlenky prof. Wolfganga Brezinky publikované v monografii Familie ist Zukunft. Bonn, Bouvier 1989).

Uvedené závěry nelze považovat v současné době a v našich podmínkách za normy, které by byly rodičovskou veřejností obecně akceptované. V přístupech rodičů k výchově dětí často přetrvávají tendence, které mají původ v naznačených historických, celospolečenských a v individuálních rodinných souvislostech. Terénní výzkumy ukazují, že si mnozí rodiče nepřipouštějí žádoucí míru odpovědnosti za výchovu svých dětí a tato skutečnost má nepříznivé důsledky pro děti, rodinu i společnost. Z tohoto hlediska se pak rodičovská odpovědnost jeví jako jedna z nezbytných vlastností člověka - občana a také jako jeden z předpokladů existence zdravé společnosti.

Výchova dětí v rodině je ve srovnání s výchovou školní výrazně individuální, a to jak ve svých podmínkách, tak při užívání výchovných metod, prostředků a forem. Výchovná funkce rodiny je zároveň ovlivňována společensky (legislativně, institucionálně ...). Škola má k dispozici odborně připravené učitele, vychovatele, speciálně upravené programy a organizaci edukačního procesu. Přestože rodina tato kritéria na stejné úrovni nespĺňuje, má jiné přednosti a její vliv na dítě je nesporně dominantní.

Bez výhrad můžeme souhlasit s názorem F. Bánhegyiho, že podstata výchovné funkce současné rodiny spočívá především v celkové stimulaci psychického terénu a v utváření vhodných osobnostních – zejména charakterových a emocionálních předpokladů, na základě kterých se kromě jiného rozvíjí i vzdělávací proces a profesionální příprava. Na tom, jak rodina plní tuto úlohu, závisí především, jestli je dítě optimálně připraveno navazovat společenské kontakty, přizpůsobovat se požadavkům a situacím, před které ho staví škola, vrstevníci a profesionální život, úroveň jeho aspirací atd. (Bánhegyi, 1967, s. 29 – 30).

Standardy rodinné výchovy dětí školního věku

Prostřednictvím nástinu výchovných požadavků si připomeneme, ke kterým cílům (rysům, vlastnostem, vztahům) by měla směřovat rodinná výchova dětí školního věku.

Od počátku existence civilizovaného lidského společenství bylo s rodinnou výchovou dětí spojováno **utváření mravních rysů**, kterými jsou čestnost, zdvořilost, pravdomluvnost, ukázněnost, zodpovědnost, obětavost, úcta ke starším lidem, skromnost a s nimi souvisejících **volných vlastností**, kterými jsou vytrvalost, sebeovládání, cílevědomost, důslednost a některé další vlastnosti. Rodina se podílí na **utváření vztahu dětí k lidem** žijícím v jejím okolí a ke společnosti vůbec. Dítě se seznamuje prostřednictvím svých rodičů s názory a postoji k ekonomickým, politickým, ekologickým, filozofickým a dalším otázkám života společnosti. Intenzita tohoto neformálního světonázorového působení je umocněna tím, že vychází z každodenního života rodiny a jsou v něm zastoupeny často se opakující konkrétní náměty.

V každém věkovém období života dítěte má rodina své specifické úkoly také **při rozumové výchově dětí**. Největší význam je rodině v tomto směru přisuzován v době od narození dítěte do jeho vstupu do školy. Neméně významné však může být působení rodiny (rodičů, prarodičů, sourozenců) na rozvoj kognitivní výbavy dítěte i v období jeho školní docházky. Rodina může významně působit zejména při motivaci dětí k učení a při vytváření podmínek k dlouhodobým a systematickým vzdělávacím aktivitám, ovlivňujícím rozvoj dítěte v cizích jazycích, v přírodních a společenských vědách apod.

Rodina patří k důležitým činitelům také při **vytváření vztahu k práci a při volbě povolání dítěte**. Tento vztah se vyvíjí od počátečních návyků sebeobsluhy u batolete až například po převzetí rodinné firmy u dospělého člena rodiny. Obecně platí zásada, že by rodiče neměli nechávat bez povšimnutí přiměřené pracovní příležitosti, které poskytuje rodinné prostředí a měli by pravidelně svěřovat dětem některé domácí práce. Pracovitost provázená zaujetím a tvořivostí, to jsou v kterémkoli oboru lidské činnosti uznávané záruky individuální i skupinové prosperity. Vztah k práci je jedním z nejdůležitějších faktorů, který determinuje profesní a životní dráhu každého člověka a rodinné prostředí má na jeho utváření značný vliv.

Škola spolu s rodinou utváří základy **vztahu dítěte ke kráse** v umění, v přírodním a společenském prostředí. Rodina, jejíž členové vidí v umění významnou životní hodnotu a žijí bohatým kulturním životem, ovlivňuje v tomto smyslu dítě výrazněji než jiné výchovné instituce. Pokud rozpoznají rodiče sami nebo ve spolupráci s učiteli u dětí předpoklady pro některou z estetickovýchovných činností, měli by dětem umožnit navštěvování příslušného kroužku nebo základní umělecké školy. Vedle zprostředkování estetickovýchovných a uměleckých zážitků působí rodiče na dítě také tím, že vytvářejí kulturní rodinné prostředí, které netvoří jen umělecké předměty a vkusné zařízení bytu, ale především kultura vztahů mezi rodinnými příslušníky a celkový kulturní životní styl rodiny.

Rodina má značné možnosti také **při zdravotní, tělesné a sportovní výchově** svých dětí jednak při vytváření podmínek pro jejich tělovýchovnou a sportovní činnost mimo rodinu, jednak prostřednictvím zdravého a hygienického životního režimu v rodině. Děti by měly být od malička vedeny k pravidelným tělesným cvičením a sportovním aktivitám, k otužování a dodržování pravidel osobní hygieny. Důležitou součástí životosprávy je stravování. Rodiče by měli být svým dětem příkladem také v tom, jak účelně dokáží v mladším, středním a starším věku využívat svůj volný čas k aktivnímu odpočinku, spojovanému s pohybovou rekreací.

Tímto stručným výčtem nejsou zdaleka vyčerpány všechny směry působnosti rodiny na děti. Ucelenější a komplexní poznatkové zázemí je obsaženo v celé řadě titulů pedagogické a psychologické literatury zaměřené kromě již naznačených témat například také na otázky **ekologické, sexuální nebo tvořivé, asertivní ... výchovy dětí v rodině.**

Základní komponenty rodinného prostředí žáků

Při výchovné praxi učitelů, vychovatelů a dalších pedagogických pracovníků se nezdá, že se setkáváme s povrchním posuzováním vlivů rodinného prostředí. Hlavní příčiny nežádoucích projevů v chování problémového žáka nebo studenta jsou často spatřovány v jeho rodinném prostředí. Pedagog nebo několik pracovníků výchovné instituce se v těchto případech spokojuje se závěrem, že chyba je v rodině, aniž by se hlouběji zabývali například tím, které faktory z rodinného prostředí a z nich vyplývající formativní vlivy dlouhodobě nepříznivě působily při výchově dítěte. Podcenění anamnézy a nedostačující diagnóza se zpravidla nepříznivě promítá i v použitých výchovných metodách a prostředcích. Jsme si přitom vědomi, že **posuzování jednotlivých komponent rodinného prostředí** z hlediska jejich vlivu na dítě není snadné. Tou nejzávažnější diagnostickou překážkou je zpravidla uzavřenost (intimita) rodinného prostředí ve vztahu k okolí. Další obtíže vyplývají z toho, že je třeba při posuzování vlivů rodinného prostředí na děti brát v úvahu zřetele psychologické, sociologické, ekonomické, právní, zdravotní, demografické a další. Neklademe si při této příležitosti za cíl a není ani v našich možnostech sledovat jmenované zřetele a řešit komplexněji otázky z nich vyplývající. Chceme se zaměřit jen na **rámcové uspořádání vybraných znaků života současné rodiny**, které se jeví důležité s ohledem na její výchovnou funkci. Přesněji vyjádřeno, pokusíme se o seskupení a nástin příbuzných vlivů rodinného prostředí, a to z hlediska jejich působení na výchovu dětí.

Výčet a systemizace jednotlivých stránek rodinného prostředí není ani v odborné literatuře vymezen jednoznačně a uceleně. Například jeden ze zakladatelů naší moderní sociologie I.A. Bláha konstatuje, že "rodinné prostředí je hmotné, hygienické, hospodářské, sociální, duchovní, mravní a citové a působí na dítě už tím, že toto v něm žije" (Bláha, 1946, s.47). I.A. Bláha neposuzuje v tomto případě pořadí složek rodinného prostředí z hlediska jejich výchovného významu. Uvedeným výčtem jen konstatuje množství vlivů působících na dítě prostřednictvím rodinného života. V odborné literatuře pedagogické a psychologické proveniencí se již zpravidla setkáváme s diferencovanými přístupy k jednotlivým skupinám utvářecích vlivů rodinného prostředí. S určitou hierarchizací výchovně zvláště významných znaků optimálního rodinného prostředí přichází například J. Vaněk. Seřadil je takto:

1. vnitřní stabilita rodiny, 2. její nenarušená a přirozená struktura, 3. kulturní atmosféra a 4. civilizační standard.

Některé závěry, ke kterým dospěl spolu s dalšími autory I.A. Bláha a J. Vaněk, jsme vzali v úvahu jako komponenty pro systemizaci faktorů rodinného prostředí z hlediska výchovné funkce rodiny. Seskupili jsme příbuzné aspekty rodinného prostředí do tří skupin. V působení rodinného prostředí rozlišujeme mezi vlivy a činiteli vyplývajícími z demograficko-psychologické, materiálně-ekonomické a kulturně-pedagogické stránky rodinného života. Nedomníváme se přitom, že lze obecně a jednoznačně stanovit pořadí podle významu, který může být přisuzován té nebo jiné skupině činitelů rodinného prostředí z hlediska míry jejich působnosti při výchově dětí. V pedagogické a psychologické literatuře je tradičně přikládán největší význam nemateriálním faktorům rodinného prostředí, které vytvářejí základ emocionálního a kulturního klimatu rodiny. Diferencované a analytické posuzování

závažnosti jednotlivých aspektů, vyplývajících z těchto stránek rodinného prostředí má hlavní význam teprve při pedagogickopsychologickém diagnostikování konkrétních výchovných případů. Nelze přitom podceňovat ani skutečnost vyplývající z materiálně-ekonomických souvislostí života současné rodiny. **Demograficko-psychologické podmínky rodinného prostředí** zahrnují v našem pojetí především dva okruhy problémů:

- * přirozenou strukturu rodiny a aspekty vyplývající z působení otcovského, mateřského, sourozeneckého a prarodičovského,
- * vnitřní stabilitu rodiny jako základnu emocionální atmosféry rodinného prostředí a předpoklad existence a přirozeného rozvíjení všech dimenzí rodinného života.

Materiálně-ekonomické faktory rodinného prostředí můžeme rozdělit do několika skupin. Patří sem především:

- * problematika zaměstnanosti rodičů, otců i matek a vliv této skutečnosti na děti,
- * otázka zařazení rodiny a jejích aktivit do ekonomického makrosystému společnosti,
- * individuální spotřeba rodiny jako součást životního způsobu rodiny a z toho plynoucí aspekty,
- * vliv techniky a technických prostředků na život současné rodiny a některé další otázky, např. materiální podmínky pro zájmovou činnost dětí, pro přípravu dětí do školy a podobně.

V kulturně-pedagogické stránce rodinného prostředí se kromě některých již zmíněných faktorů odráží především:

- * hodnotová orientace a vzdělání rodičů,
- * míra pedagogizace rodinného prostředí, patrná například z připravenosti rodiny na výchovu dětí a z účelného využívání pedagogických prostředků v souladu s privátními a společenskými záměry a některé další podmínky, které mají vliv na vytváření postojů dětí k lidem, ke vzdělání, práci, kultuře, politice a vůbec k životu.

Hranice mezi těmito skupinami vlivů rodinného prostředí nemohou být vymezeny přesně a také výčet jednotlivých příbuzných skupin faktorů není vyčerpávající. Uvedené orientační rozdělení je jedním z možných přístupů k systematizaci vlivů rodinného prostředí, ze kterých zároveň vyplývají těsné vzájemné vazby mezi jednotlivými stránkami rodinného prostředí. V této souvislosti si můžeme položit otázku, které podněty pro práci učitelů vyplývají z diferencovaného přístupu k vlivům rodinného prostředí. Úspěšné řešení běžných i specifických výchovných situací, se kterými se učitelé setkávají při své práci, předpokládá v první řadě znalost osobnosti žáka. Jednou z cest k poznání jeho vlastností, včetně individuálních zvláštností, je orientace učitele v podmínkách rodinného prostředí, ve kterém žák žije.

Tuto skutečnost mohou kromě jiných potvrdit zkušenosti pedagogové, kteří působili delší dobu v jednom místě, na vesnici nebo v menším městě a přitom poznali příslušnou lokalitu a její obyvatele. Analogicky můžeme spojit tento fakt s pozorností, která je věnována obnovení instituce rodinných lékařů, vycházejících při své práci z důvěrné znalosti zdravotního stavu dospělých i dětských příslušníků jednotlivých rodin.

Obě oblasti specifických působností lékařů i učitelů mají něco společného, informace o rodinném prostředí mohou přispět ke stanovení správných diagnóz a určení optimálních léčebných nebo výchovných postupů. Přitom jedna z těchto profesí věnuje pozornost především biologickým, psychologickým a sociálním aspektům lidského zdraví a druhá se zaměřuje vedle demograficko-psychologických faktorů také na materiálně-ekonomickou a kulturně-pedagogickou stránku rodinného prostředí z hlediska výchovy.

Náš orientační pohled na rodinu jako výchovného činitele si neklade jiný cíl, než být určitým inspiračním návodem, kterými směry je možno zaměřit pozornost učitelů, vychovatelů, místů odborné výchovy, ..., při jejich snaze vyznat se lépe v rodinném prostředí svých žáků. Dobré informační zázemí vytváří pro pedagogy i rodiče celá řada titulů pedagogické, psychologické, sociologické a zdravotnické literatury, zaměřená na rodinu a rodinnou výchovu.

Otázky:

1. Podle kterých znaků jsou rozlišovány funkční, problémové, dysfunkční a afunkční rodiny?
2. Rozved'te myšlenku: Čas, který věnují rodiče výchově svých dětí, není hodnota, která bude kladně působit sama o sobě, působení této hodnoty závisí od mnohých činitelů kulturní, morální a pedagogické povahy.
3. V čem se shodují a odlišují podmínky školní a rodinné výchovy dětí?
4. Konkretizujte demograficko-psychologické, materiálně-ekonomické a kulturně-pedagogické podmínky rodinného prostředí z hlediska výchovy dětí.

Literatura:

BÁNHEGYI, F. *Sociológia súčasnej rodiny*. Bratislava: SPN, 1967.

BLÁHA, I.A. *Sociologie dětství*. Brno: 1946.

BREZINKA, W. *Familie ist Zukunft*. Bonn: Bouvier, 1989.

DUNOVSKÝ, J. *Rodina a její poruchy ve vztahu k dítěti*. Praha: MPSV ČSR, 1986.

HELUS, Z. *Vyznat se v dětech*. Praha: SPN, 1987.

MÁCHOVÁ, J. *Duševní hygiena rodinného života*. Praha: Avicenum, 1974.

MATĚJČEK, Z. *Rodiče a děti*. Praha: Avicenum, 1986.

MATOUŠEK, O. – KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80 – 7178 – 226 – 2.

MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 2. Vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. ISBN 80 – 85850 – 24 – 9.

MOŽNÝ, I. *Moderní rodina. Mýty a skutečnost*. Brno: Blok, 1990.

PLATÓN. *Ústava*. Praha: J. Leichter, 1921.

PLATÓN. *Zákony*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1961.

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998. ISBN 80 – 85931 – 48 – 6.

STŘELEČEK, S. a kol. *Kapitoly z rodinné výchovy*. Praha: Fortuna, 1992. ISBN 80 – 85298 – 84 – 8.

VANĚK, J. *K biologickým a psychologickým zřetelům výchovy*. Praha: SPN, 1972.

Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, 1996.

